

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

وابسته به

وزارت فرهنگ و آموزش عالی

پایان نامه

کارشناسی ارشد فرهنگ و زبانهای باستانی

موضوع:

وندهای زبان سفدی

استاد راهنما: دکتر زهره زرشناس

استاد مشاور: دکتر کتایون مزداپور

نگارنده: مهرانوش ملایری

سال تحصیلی: ۷۷ - ۱۳۷۶

باساس ارزنده‌ریزی که در سایه لطف و رحمت او مرحله‌ای دیگر از راه دشوار دانش پژوهی را به پایان رسانده‌ام ، وظیفه خود می‌دانم از تمامی کسانی که مرا در این امر یاری نموده‌اند صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم . از استاد عزیزم سرکار خانم دکتر زهره زرشناس که راهنمایهای ارزنده ایشان گام به گام مرا در به پایان رساندن این پژوهش یاری داد .

از استاد گرانمایه و عزیز سرکار خانم دکتر کتایون مزداپور که مشاورت و بهره‌گیری از نظرات ایشان هموارکننده دشواریهای راه بود . از استاد ارجمند جناب آقای دکتر علی رواقی که طرح اصلی این موضوع از سوی ایشان صورت گرفت و در زمینه استفاده از منابع و نیز نظراتشان از هیچ کمکی دریغ نورزیدند . از دوست بسیار عزیزم خانم شیدا جلیلونند که همراهی و همدلی بی دریغ و دوستی پُر مهرش آرام بخش تشویشهای روحی بود و از خانم مریم حسینی و آقای مهندس مجید حسینی که کار پر زحمت تایپ این رساله را به عهده داشته و آنرا در نهایت دقت و حوصله به انجام رسانده‌اند .

در پایان نیز لازم می‌دانم که از استادان گرانقدر دیگر خود که در طول مدّت تحصیل در

پژوهشگاه علوم انسانی از دانش ایشان بهره فراوانی برده‌ام جناب آقای دکتر محمد تقی راشد

محصل، سرکار خانم دکتر مهشید میر فخرایی و سرکار خانم دکتر سادات دریندی صمیمانه سپاسگزاری

نمایم.

« فهرست مطالب »

شماره صفحه

اختصارات و نشانه‌ها (ب)

پیشگفتار (پ)

فصل اول: تعاریف

اسم فعل ١

پسوند ١

پیشوند ١

ریشه فعلی ١

سناک اسمی ١

سناک فعلی ٢

ماده سبک ٢

ماده سنگین ٢

۲ وجه وصفی

۳ وند

۳ وند اشتقاقی

۳ وند تصریفی

فصل دوم: پیشوندها

۵ مقدمه

۷ پیشوندهای فعلی

۵۳ پیشوندهای اسمی

۷۹ یادداشتها

فصل سوم: پسوندها

۸۱ مقدمه

۸۲ پسوندها

۲۶۴ یادداشتها

پیوستها

۲۶۹ کتابنامه فارسی

۲۷۰۱ کتابنامه لاتین

« اختصارات و نشانه‌ها »

- ما . : آن دسته از متون به زبان سغدی است که پیروان آیین مانوی به خط مانوی نوشته‌اند .
- بو . : آن دسته از متون به زبان سغدی است که پیروان آیین بودایی به خط سغدی نوشته‌اند .
- مس . : آن دسته از متون به زبان سغدی است که پیروان آیین مسیحی به خط سریانی نوشته‌اند .
- سو . : « تمام متونی است که به خط سغدی نوشته شده است به جز متون بودایی و نیز متونی غیر بودایی که در پیکره متون بودایی آمده‌اند . »^(۱)

ر.ک. : رجوع کنید به

=> : رجوع کنید به

* : نشانه فرضی بودن

() : نشانه اختیار (یعنی آنچه درون آن است می‌تواند باشد یا نباشد).

۱- قریب. بدرالزمان. ۱۳۷۳ ص. ند. ر.ک. کتابنامه فارسی

« پیشگفتار »

پیشینه باستانی ایران و فرهنگ و زبان آن اکنون دیگر بر کسی پوشیده نیست .
از اینرو، هر آنچه که اکنون در اختیار ماست میراث گرانقدری است که از دوران کهن به یادگار مانده است.
با این دید ، اگر نظری بر زبان فارسی کنونی که قطعاً یکی از مهمترین این میراث‌هاست بیافکنیم باید
ردّپایی از دوره‌های پیشین را در آن بیابیم و این امر میسر نیست مگر آنکه پژوهشهایی پیرامون زبانهای آن
دوره‌ها انجام شود تا زوایای گنگ و تاریک آنها روشن و نمایان گردد . رساله حاضر کوششی است در
جهت شناخت بخش کوچک یکی از این زبانهای کهن ، زبان سغدی که تأثیری قابل توجه اما بسیار
ناشناخته بر زبان فارسی داشته است .

« زبان سغدی از شاخه زبانهای ایرانی میانه شرقی است که از قرن اول تا سیزدهم میلادی در
گستره جغرافیایی عظیمی ، از دریای سیاه تا چین ، مردمانی ایرانی تبار بدان تکلم می‌کردند . زبان
سغدی ، از نظر تنوع و حجم ادبیات ، مهمترین زبان ایرانی میانه شرقی است و آثار مکتوب آن که از

نواحی نزدیک سمرقند تا یکی از برجهای داخلی دیوار بزرگ چین و از مغولستان شمالی تا دره علیای رود سند در شمال پاکستان کشف شده، گستره جغرافیایی آن را در آسیای میانه، و نفوذ فرهنگی این زبان را از قرن دوم تا سیزدهم میلادی نشان می‌دهد. (۱)

این گستردگی زبان را شاید بتوان در عواملی چون قرار گرفتن در مسیر راه بازرگانی به چین، رونق کشاورزی و صنعت در آن منطقه و ... جستجو کرد اما دلیل آن هر چه باشد نباید از تأثیر و نفوذ زبان سفدی در زبان ناحیه ماوراءالنهر و به دنبال آن در زبان فارسی غافل ماند.

تا اوایل قرن حاضر میلادی که آثار مکتوبی از زبان سفدی در ناحیه تورفان واقع در ترکستان چین کشف شد، این زبان کاملاً ناشناخته بود. اما با کشف این آثار و خواندن آنها گامی تازه در راه شناخت زبانهای ایرانی میانه شرقی برداشته شد. از آن زمان تا کنون که چند سالی بیش نمی‌گذرد متون سفدی بسیاری خوانده شده و پژوهشهای بسیاری درباره زبان سفدی انجام گرفته است. یکی از پژوهشهای بسیار ارزشمندی که اخیراً به همت سرکار خانم دکتر بدرالزمان قریب به انجام رسیده است، انتشار فرهنگ سفدی است که شامل ۱۱۶۱۷ مدخل واژه به صورت حرف نوشت وازگان و به دنبال آن آوانویسی، برگردان فارسی، برگردان انگلیسی و گاه نکات دستوری و موارد ریشه‌شناختی و ذکر متونی است که واژه در آنها بکار رفته است.

علیرغم تمامی این مطالعات هنوز هم زمینه‌های بسیاری درباره زبان سفدی وجود دارد که باید

۱- قریب، ب، ۱۳۷۴، ص. یازده. ر.ک. کتابنامه تاریخی

بدانها پرداخت. یکی از این زمینه‌ها که پژوهش در باره آن بسیار ضروری به نظر می‌رسد ساخت اشتقاقی واژه است و از آنجایی که «وندها» یکی از ابزارهای مهم در زمینه واژه شناسی است، بررسی «وندها» در زبان سغدی این امکان را فراهم می‌سازد که بخشی از امکانات و وسعت ساختواژه آن را بشناسیم و به تبع آن با پویایی و ز ایایی آن آشنا شویم.

علاوه بر این، چون زبان سغدی از شاخه زبانهای ایرانی است و تأثیری قابل توجه در زبان فارسی نو به ویژه گونه‌های شرقی داشته است، از اینرو می‌توان از طریق وندهای سغدی، وندهای گمنام زبان فارسی را جستجو کرد و شناخت. شناسایی این نوع وندهای فارسی نه تنها مارا در شناخت هرچه بیشتر زبان فارسی نو یاری می‌دهد بلکه تواناییهای گسترده‌ای را نیز در امر واژه سازی و معادل‌گزینی فراهم می‌کند.

مطالعات و تحقیقات

پژوهش پیرامون وندهای زبان سغدی ظاهراً از زمینه‌هایی است که توجه کمتر کسی را به خود جلب کرده است زیرا آثاری که غالباً از سوی دانشمندان غیر ایرانی در این زمینه وجود دارد بسیار انگشت شمار و عمدتاً وابسته به زمینه‌های دیگر مطرح شده است.

اولین پژوهش علمی را می‌توان در کار بنونیست (Benveniste) ^(۱) جستجو کرد که تنها چند برگگی

۱- Benveniste. E. 1929. ر.ک. کتابنامه لاتین

از کتاب خود را به ذکر چند «پیشوند» و «پسوندها» در سغدی بودایی اختصاص داده است. پس از آن از اثر با ارزش گرشویچ (Gershevitch) ^(۱) می‌توان یاد کرد که بخشی از آن به بررسی نسبتاً مفصل «وندها» در سغدی مانوی می‌پردازد اما بعضاً نمونه‌هایی نیز از سغدی بودایی، سغدی مسیحی و متون سغدی به خط سوترا نیز آورده است.

البته در میان مقالات مربوط به زبان سغدی گاه می‌توان نکات پراکنده‌ای را در زمینه «وندها» یافت اما هیچ پژوهش مستقلی بر روی آن صورت نگرفته است.

تفاوت عمده پژوهش حاضر با تمامی کارهای پیشین قراردادن آوانویسی به عنوان مبنای کار است در حالیکه پیش از این تنها به ذکر حروف نویسی اکتفا می‌شد. دیگر آنکه در این پژوهش، زبان سغدی در متون مانوی، بودایی، مسیحی و متون به خط سوترا مورد نظر بوده است نه فقط یکی از آنها.

شیوه پژوهش

در ابتدا لازم به ذکر است که این رساله بر مبنای «فرهنگ سغدی» خانم دکتر قریب تهیه و تنظیم شده است. روش گردآوری مطالب مطرح شده در این پژوهش به ترتیب زیر است:

۱ - تمامی واژگان موجود در فرهنگ مذکور که دارای پیشوند اعم از فعلی و اسمی یا پسوند بوده‌اند بر روی برگیزه منتقل گردید.

۱ - Gershevitch I. , 1961, pp. 141-177. برگ. کتابخانه لائسن.

- ۲- برگیزه‌ها بر طبق نمونه‌های پیشوند فعلی ، پیشوند اسمی و پسوند دسته بندی گردید .
- ۳- نمونه‌های هر «وند» در هر مقوله پیشوند فعلی ، پیشوند اسمی و پسوند دسته بندی شد .
- ۴- در هر مجموعه ، واژگان عمدتاً از نظر نقش «وند» مورد بررسی قرار گرفت و به زیر مجموعه‌هایی مشخص تقسیم شد .

رسالة حاضر شامل سه فصل است :

فصل اول

در این فصل برخی از اصطلاحات و عبارتهای بکاررفته در این پژوهش از قبیل ستاک اسمی ، ستاک فعلی ، ریشه فعلی ، ستاک سبک ، ستاک سنگین و جز آن تعریف شده است .

فصل دوم

در این فصل پیشوندها مطرح می‌شوند . این فصل به دو بخش جداگانه تقسیم می‌گردد :

بخش اول که به بررسی پیشوندهای فعلی می‌پردازد و برای سهولت کار ، صورت باستانی ، سرواژه قرار داده شده است . سپس صورت یا صورتهای ماضی غیر تام در سغدی و به دنبال آن صورتهای حرف‌نوشت و آوانوشت پیشوند فعلی در سغدی آمده است . پس از آن نمونه‌های موجود در متون سغدی مانوی ، سغدی بودایی ، سغدی مسیحی و متون سغدی به خط سوترا ذکر شده‌اند .

بخش دوم به بررسی پیشوندهای اسمی اختصاص دارد . در این بخش صورت آوانوشت پیشوند

اسمی در سغدی سرواژه انتخاب شده است. در صورت امکان صورت باستانی و سپس نقش پیشوند اسمی یا معنای آن ذکر شده و پس از آن صورتهای مختلف حرف نوشت موجود در متون مختلف آمده است.

سپس برای هر یک از متون سغدی مانوی، سغدی بودایی، سغدی مسیحی، متون سغدی به خط سوترا نمونه‌هایی آورده شده است.

فصل سوم

در این فصل پسوندها مورد بحث قرار می‌گیرند. شیوه طرح پسوندها نیز مانند بخش پیشوندهای اسمی است. صورت آوانوشت پسوند سرواژه قرار می‌گیرد، سپس صورت باستانی موجود، نقش پسوند و صورتهای مختلف حرف نوشت به طور جداگانه ذکر می‌گردد.

در این فصل به علت تنوع و تعدد پسوندها سعی شده است که پس از بررسی نمونه‌های موجود، طبق ضوابطی دسته بندی شوند که در گروههای فرعی ذکر شده‌اند.

در پایان هر فصل نیز در بخش یادداشتها نکات ضروری ذکر شده است.

در پایان در بخش کتابنامه نیز فهرست کتابهای فارسی و غیر فارسی مورد استفاده در این پژوهش با ذکر مشخصات آمده است.

در اینجا ذکر مطالب زیر ضروری به نظر می‌رسد:

۱ - از آنجایی که اساس این پژوهش « فرهنگ سفدی » خانم دکتر قریب بوده و ایشان جز در مواردی از ذکر « وندهای تصریفی » خودداری کرده‌اند ، رساله حاضر نیز تنها به بررسی « وندهای اشتقاقی » موجود در سفدی پرداخته است .

۲ - ترتیب الفبایی صورتهای ذکر شده در تمامی موارد سرواژه‌ها ، صورتهای آوانوشت و صورتهای حرف‌نوشت همگی بر طبق حروف الفبای لاتین است . در مورد واژه‌ها نیز ترتیب : بلند ، کوتاه - بلند ، کوتاه رعایت شده است .

۳ - ترتیب نمونه‌های متون سفدی ذکر شده : مانوی ، بودایی ، مسیحی ، خط سوترا است . لازم به توضیح است که این ترتیب تنها از این جهت انتخاب شده که در میان این چهارگونه متون سفدی مانوی به فارسی نزدیک‌تر است .^(۱)

۴ - اگر برخی نمونه‌های موجود تنها در یکی از متون سفدی مثلاً سفدی مسیحی ، برخی دیگر در دو متن سفدی مثلاً سفدی مانوی و سفدی بودایی و برخی دیگر در سه متن سفدی مثلاً سفدی بودایی ، سفدی مسیحی ، سفدی به خط سوترا بکاررفته است ، ترتیب ذکر نمونه‌ها به ترتیب کاربرد آنها در متون مختلف سفدی است اما در همه حال ترتیب سفدی مانوی ، سفدی بودایی ، سفدی مسیحی و متون سفدی به خط سوترا حفظ شده است . در مثال بالا ابتدا نمونه‌های موجود در سفدی مسیحی ، سپس نمونه یا نمونه‌های موجود در سفدی بودایی ، سفدی مسیحی ، و متون سفدی به خط سوترا

۱- این انتخاب به پیشنهاد سرکار خانم دکتر مزدپور انجام شد .

آورده شده است .

- ۵- اگر تعداد نمونه‌های مربوط به هر ردیف بیش از ده مورد بوده ، با در نظر گرفتن حجم آنها به ذکر سه یا چهار مورد اکتفا شده و اگر تعداد آنها ده مورد یا کمتر بوده تمامی نمونه‌ها آورده شده است .
- ۶- در بخش پیشوندهای فعلی ، صورتهای ماضی غیر تام پیشوند فعلی در سفدی آورده شده است زیرا این صورتهای ، بدون در نظر گرفتن حالات دستوری ، در نظر اول پیشوند فعلی جلوه می‌کنند در حالیکه پیشوند محسوب نمی‌شوند بلکه صورت تغییر یافته‌ای از یک پیشوند فعلی اند .
- ۷- از ذکر اسمی که از افعال پیشونددار گرفته شده‌اند به ترتیبی که همان پیشوند فعلی را نگاه داشته‌اند ، در گروه پیشوندهای اسمی خودداری شده و تنها به ذکر پیشوند در گروه پیشوندهای فعلی اکتفا شده است .
- ۸- پسوندهای موجود در وام واژه‌های پارسی ذکر نشده است زیرا به طور مستقل در ترکیب با واژه‌های سفدی بکار نمی‌رود .
- ۹- اگر واژه‌ای دارای دو معنای متفاوت دستوری مثلاً صفت و قید بوده ذیل هر یک از این تقسیم‌بندیهای دستوری به طور جداگانه و با معنای مربوطه آورده شده است .
- ۱۰- اگر چه اساس این پژوهش « فرهنگ سفدی » خانم دکتر قریب بوده است اما در تمامی بخشهای پیشوند فعلی ، پیشوند اسمی و پسوند کتاب‌گرشویچ نیز دیده شده و بعضاً از تقسیمات وی در نگارش استفاده شده است .

۱۱ - در صورت وجود اختلاف بین نظر خانم دکتر قریب و گرشویچ ، مورد اختلاف آورده شده

است .

۱۲ - وجود عدد فارسی در گوشه سمت چپِ واژه یا جمله نشان دهنده ارجاع به بخش

یادداشتها است .

نتیجه :

پس از بررسی وندها در زبان سفدی این نکته به خوبی آشکار می‌گردد که زبان سفدی یکی از پویاترین و زایاترین زبانهای دوره خود بوده است . حجم بسیار زیاد وندها به ویژه پسوندها با کاربردهای گوناگون ، در مقایسه با زبانهای ایرانی میانه غربی خود نشان دهنده این پویایی است . از اینروست که این زبان توانسته است وسیله ارتباط مردمانی باشد که از نظر ادبیات و هنر بسیار غنی و از نظر صنعت و بازرگانی و کشاورزی بسیار پیشرفته بوده‌اند .

از سوی دیگر ، نباید از نظر دور داشت که چنین زبان غنی با چنین گستردگی از طریق گونه‌ها و لهجه‌های مختلف خود در زبان فارسی نفوذهایی داشته است . وجود واژه‌هایی از قبیل فرخنده ، غنچه ، کاغذ ، ... در زبان فارسی هنونی و پسفده ، بنانج ، فرخار ، فدرنگ ، ... در متون فارسی قرون اولیه اسلامی همگی مؤید وجود این نفوذهاست . البته بررسی درباره هرگونه تأثیر زبان سفدی در فارسی ، موضوعی است جداگانه که در حوصله این رساله نمی‌گنجد و پژوهشی بسیار دقیق می‌طلبد .

فصل اوّل

تعاريف

اسم فعل :

به اسامی اضلاق می شود که از فعل مشتق شده باشند .

پسوند :

از انواع واژگهی وابسته است که به طور مستقل به کار نمی رود . به تنهایی معنا ندارد و بعد از

واژک آزاد می آید .

پیشوند :

از انواع واژگهی وابسته است که به طور مستقل به کار نمی رود . معمولاً به تنهایی معنا ندارد و

پیش از واژک آزاد می آید .

ریشه فعلی :

معادل واژه نگلیسی **vebal root** است و به جزئی از فعل در زبانهای باستانی اطلاق می شود که

تمامی صورتهای فعلی از آن مشتق می شوند .

ستاک اسمی :

معادل واژه نگلیسی **noun stem** است و به جزئی از اسم اطلاق می شود که پس از حذف

وندهای تصریفی یا اشتقاقی باقی می ماند و اصلاً معنای اسمی دارد .

ستاک فعلی :

معادل واژه انگلیسی *verbal stem* است و به صورتهای مختلف مشتق شده از ریشه فعلی بدون در نظر گرفتن شناسه‌ها اطلاق می‌شود.

ماده سبک :

یکی از ویژگیهای زبان سغدی است. ستاکهایی که بیش از یک واکه کوتاه نداشته باشند و به دنبال این واکه گروههای همخوان *mb* , *xw* یا گروههای همخوانی که با *n* یا *r* شروع می‌شود نیاید، ماده سبک محسوب می‌شوند.

ماده سنگین :

یکی از ویژگیهای زبان سغدی است. تمامی ستاکهایی که دارای واکه بلند، بیش از یک واکه کوتاه یا یک واکه کوتاه همراه با گروههای همخوان *mb* , *xw* یا گروههای همخوانی باشند که با *n* یا *r* شروع می‌شود و جز اینها ماده سنگین محسوب می‌گردند.

وجه وصفی :

صفتی است مشتق از فعل که اسم را توصیف می‌کند و در عین حال ویژگیهایی از فعل رانیز در خود دارد.

وند:

«از انواع واژگ وابسته است که به تنهایی و به طور مستقل به کار نمی رود.»^(۱) وندها غالباً بدون

معنی هستند.

وند اشتقاقی:

در امر واژه سازی بکار گرفته می شود. غالباً مقوله دستوری واژه را تغییر می دهد. تعداد وندهای

اشتقاقی نسبت به وندهای تصریفی بیشتر است.

وند تصریفی:

«نقش نحوی دارد یعنی واژه را برای اینای نقش معینی در ساختهای نحوی پردازش می دهد.»^(۲)

۱- کلباسی. ایران. ۱۳۷۱. ص. ۲۲.

۲- کلباسی. ایران. ۱۳۷۱. ص. ۲۳.

فصل دوّم

پیشوندها

« پیشوندها »

اگر چه در زبان سغدی ، تعداد و تنوع پیشوندها اعم از فعلی و اسمی در مقایسه با پسوندها بسیار کم است اما صرف نظر از این موضوع ، پیشوندها بخش نسبتاً مهمی از مبحث وندها را به خود اختصاص می دهند . بطور کلی پیشوندها ، جز در موارد معدود ، تغییری در مقوله دستوری واژه ایجاد نمی کنند و تنها نقشی که ممکن است ایفا کنند تغییر در معنای واژه است .

در بخش نخست این فصل که به پیشوندهای فعلی اختصاص دارد حتی نقش اخیر نیز دیده نمی شود . پیشوندهای فعلی در زبان سغدی عموماً بازمانده پیشوندهای فعلی باستانی اند . در دوره باستان این پیشوندها غالباً برای تغییر در معنای فعل بکار می رفته است حال آنکه در دوره میانه این ویژگی خود را از دست داده اند .

در بخش دوم که پیشوندهای اسمی در آن مطرح می شود شرایط تاحدی متفاوت است . بطور مثال در مورد پیشوندهای منفی ساز ، گاه این پیشوندها به ستاک اسمی اضافه می شوند و صفت می سازند که در این صورت هم معنای واژه تغییر می کند و هم مقوله دستوری آن اما گاهی به صفت اضافه می شوند و فقط به آن معنای عکس می دهند بدون آنکه تغییری در مقوله دستوری آن بوجود آید .